

Nadányi János Alexikepus c. kötetében szereplő növények gyógyászati felhasználása

Péter H. Mária

Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem

Întrebuințarea în fitoterapia actuală a plantelor medicinale prezentate în tratatul lui Nadányi intitulat Alexikepus

În anul 1564 a apărut la Paris, în limba latină, volumul lui Antoine Mizauld (1510-1578) intitulat Alexikepus seu auxiliaria hortus. Cartea a fost tradusă în limba maghiară de János Nadányi (1641-1707), cu titlul Kerti dolgok le-írása, și a apărut la Cluj în anul 1669. În acest tratat autorul prezintă un număr de 72 plante, arătând utilitatea terapeutică a fiecăreia. Din rândul acestora, în lucrarea de față, au fost selectate spre prezentare acele plante medicinale, care sunt folosite și astăzi în fitoterapie și a căroră compoziție chimică este cunoscută.

The use of medicinal herbs in actual fitotherapy presented in Nadányi's thesis, "Alexikepus"

Antoine Mizauld's (1510-1578) "Alexikepus seu auxiliaries hortus" written in Latin appeared in Paris in 1564. The book was translated in Hungarian by János Nadányi (1641-1707), entitled "Kerti dolgok le-írása", which appeared in Cluj in 1669. The author enumerates 72 plants in his work, showing their therapeutic utility. In this paper we describe from the 72 plants those, which are still used in fitotherapy, now their chemical composition being known.

Orvostudományi Értesítő, 2007, 80 (1): 78-81

www.emeogysz.ro

A XVI-XVII. századi Erdélyben megjelent öt orvosló-füvészkönyv gyógynövényeinek bemutatásával és terápiás értékelésükkel előző dolgozatunkban foglalkoztunk [9,10]. A továbbiakban célul tűztük ki e könyvekben ismertett gyógynövények gyógyászati javallatainak összehasonlítását mai fitoterápiás felhasználásukkal. Az előzőekben bemutatott öt orvosló-füvészkönyv közül, ez alkalommal részletesebb bemutatásra Nadányi János 1669-ben megjelent Alexikepus avagy orvos kert című munkáját [7] választottuk, mivel a szerző halálának ebben az évben van 300 éves évfordulója [12].

A könyv szerzőjéről és magyar nyelvre való fordítójáról, a

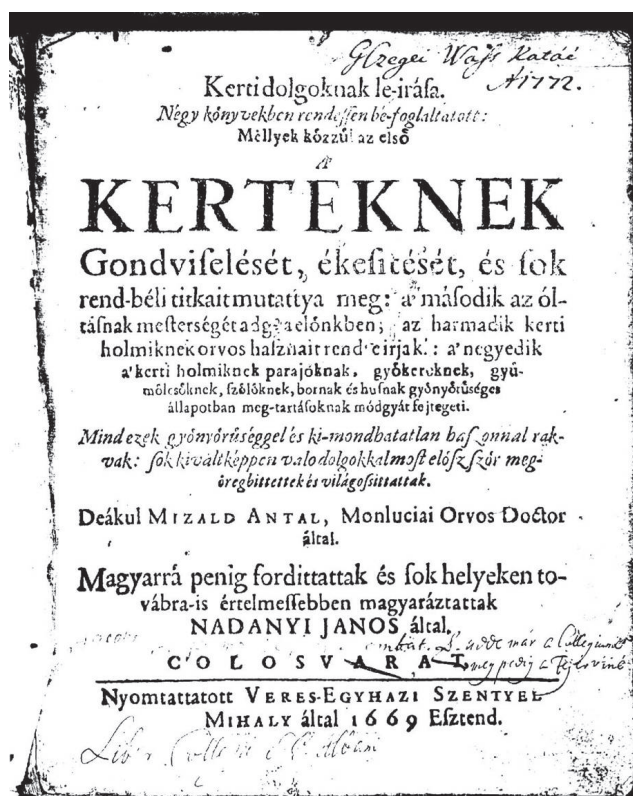
magyar nyelvű változat megjelenéséről, sorsáról, valamint a fog-bántalmak gyógyítására javasolt növényekről már több alkalommal jelent meg értékelés [11,12]. Jelen dolgozatunkban az Alexikepus avagy orvos kertben felsorolt fontosabb gyógynövényeket és azok „*orvos hasznait*” mutatjuk be, majd mai ismereteink alapján jelenlegi felhasználásukra is utalunk.

Mizauld Antoine (1510-1578) francia természettudós latin és francia nyelven írt és 1564-ben Párizsban megjelent *ALEXIKEPUS, seu auxiliaris hortus extemporanea morborum remedia* c. könyvét [6] Nadányi János (1641-1707) I. Apafi Mihály fejedelem feleségének, Bornemisza Annának kérésére fordította le magyar nyelvre 1666-ban. Bár Nadányi a fordítással néhány hónap alatt elkészült, a könyv csak 1669-ben jelent meg a gyulafehérvári nyomdának Kolozsvárra való átköltöztetése miatt [3]. A fejedelemasszony a mindössze 75 példányban kinyomtatott könyvet udvara környezetében s az általa kedvelt „tudományos férfiak” közt ajándékol osztogatta ki [4].

Az Orvosi Hetilapban 1899-ben Győry Tibor a könyv feltehetőleg kapcsán írja, hogy csupán 8 példány található már belőle [4]. Marosvásárhelyen a Teleki Téka állományában levő *Alexikepus avagy orvos kert* c. kiadvány colligatum formájában található *A kerti dolgok le-írása* c. könyvvel együtt (Jelzet B.o 22485), amit szintén Mizauld könyve után Nadányi fordított magyar nyelvre. A könyv első lapján a possessor g. Czegei Wass Kata 1772 bejegyzése olvasható (1. ábra).

Az orvos- és gyógyszerésztörténeti szempontból jelentős munka *A kerti dolgok le-írása* c. könyv fedőlapján olvasható szöveg szerint négy részből áll: „Négy könyvekben rendszeresen bé-foglaltatott: Mélyek között az első **KERTEKNEK** Gondviselését, ékesítését, és sok rend-béli titkait mutatya meg: a második az oltásnak mesterségét adgya előnkben; az harmadik kerti holmiknek orvos hasznait rendre írják ki: a negyedik a kerti holmiknek parajoknak, gyökereknek, gyümölcsöknek, szőlőknek, bornak és husnak gyönyörűséges állapotban meg-tartásoknak módgyát fejtegeti.”

Ennek a könyvnek a kerti munkákra vonatkozó előírásai, valamint Lippai János (1606-1666) *Posoni Kert* c. munkája [5] már tartalmazzák a magyar biokertek gondolatának csíráit [14].

1. ábra. Nadányi János könyvének címlapja

Az Alexikepus avagy orvos kert c. munka Előljáró beszédében Nadányi utal Mizald könyve lefordításának hasznosságára, mondván hogy „A kert az emberi élet segítő patikája [...], a füves orvosság mindenekfelett legelső [...], az igaz orvosságot kertben tapodgyuk”. Továbbá azt írja „az mi Országunkban Orvos Doctorok s' Patikák nem igen vadnak [...] itt pedig oly közönséges orvosságok vadnak, hogy mindenütt kerteinkben, s mezeinkben könnyű feltalálni...”. Valóban a könyv megjelenésekor Erdélyben csak Szebenben, Brassóban és Besztercén volt nyilvános gyógyszerár [8], így a gyógynövények termesztésére és velük való gyógyításra indokolt volt egy ilyen könyv magyar nyelven való kiadása.

Nadányi orvos kertjében 8 mezőben 72 növényt sorol be, melyekből 17 élelmiszernövényként táplálkozásul szolgál napjainkban is, továbbá 18 gyümölcsfát és 37 gyógynövényt. Valamennyinél az akkor használatos népi elnevezésüket adja meg. Azonosításukat a korabeli füvészkönyvek [1,2,15] és az akkor érvényben lévő gyógyszerkönyv [16] szerint végeztük.

A felsorolt gyógynövények felhasználására vonatkozó javallatait és eljárási módjait összehasonlítottuk mai fitokémiai és fitoterápiás adatokkal [13]. Sok esetben hasonlóak a mai népgyógyászati felhasználásokkal, több esetben a javallatok indokoltak, ma már kísérletesen is igazoltak, a hatásukért felelős hatóanyaguk ismert.

A következőkben egy-egy mezőből kiemelt növény példájával (melyeket az **1. táblázatban** kövér betűkkel szedtünk)

szemléltetjük a Nadányi által leírt ajánlásokat és hatóanyaguk ismeretében a mai fitoterápiás felhasználásukat.

Az első két mező ágyásaiban szereplő növények tulajdonképpen zöldségek, élelmiszer-növények közé sorolhatók, mint funkcionális élelmiszerek bizonyos gyógyhatással bírnak az emberi szervezetre, a hetedik mezőben főleg gyümölcsfákat sorol fel, melyeknek gyümölcssei, termései ugyanebbe a kategóriába sorolhatók, így ezekkel részletesen nem foglalkozunk.

A III. mező, VI. ágyában a kerti Mentha és annak orvos hasznai közül 3 példát emelünk ki: 1. „Fözelékjét ha bé-veszed harmadnapig úgy meg-szabadít a colicatul a'mint mondgyák, hogy többé vissza nem jő”. 2. „Ennek szaga a'mint hogy az elmét fel-ébreszti, úgy ízi az ételt kívántattya.” 3. „A csuklást és okádást a' mentha viz meg-állittya”. A Mentha piperta L. növény levele (*Menthae piperitae folium*) és illóolaja (*Aetheroleum Menthae*) hivatalos a ma érvényben levő VIII. Magyar-, a X. Román és a IV. Európai Gyógyszerkönyvben [17, 18, 19]. Mai ismereteink szerint hatóanyagai közül jelentőséggel bír a mentol, menton és mentilacetát tartalmú illóolaja, amely 9-12 ml/kg mennyiségben fordul elő, valamint a polifenolok közül a rozmaringsav és a kávésavszármazékok. Közismert choleretikus, cholekinetikus, karminatív és digestív hatása. Ami pedig a mai fitoterápiás felhasználását illeti levéldrogja és herbája számos emésztést elősegítő teakeverék összetételében szerepel, illóolaja pedig orrcsepp illetve különböző kozmetikai szerekben [13].

A III. mező, XI. ágyába besorolt Levendula orvos hasz-

1. táblázat. Az orvos kert növényeinek „VIII mezőben való rendje” Nadányi szerint

		Mezők			
		I.	II.	III.	IV.
ágyások	1. saláta	1. párhagyma	1. sálya	1. tök	
	2. káposzta	2. veres hagyma	2. izsóp	2. ugorka	
	3. petrezselyem	3. fokhagyma	3. borsfű	3. dinnye	
	4. kövérporcsin	4. retek	4. majoranna	4. árticsóka	
	5. czékla		5. kömény	5. eper és tövistelen szederj	
	6. izetlen paréj		6. kerti menta	6. fehér v. veres tengeri szöllő	
	7. sóska		7. méhfű		
	8. barátparéj		8. basilikom		
	9. mezei ökörnayel		9. skárlátfű		
	10. spárga		10. rosmarin		
		11. levendula			
		Mezők			
		V.	VI.	VII.	VIII.
ágyások	1. rosa	1. üröm	1. almafa	1. diófa	
	2. kerti liliom	2. istenfája	2. körtvélyfa	2. mondola fa	
	3. fejér szekfű	3. kerti ruta	3. birsalmafa	3. fenyő fa	
	4. skárlátszinű viola	4. csollyán	4. szilvafa	4. mogyoró fa	
	5. kerti szekfű	5. utifű	5. cseresznyefa	5. gesztenye fa	
	6. langszinűfű és nadály	6. fekete üröm	6. szederjfa	6. borostyán fa	
	7. kék liliom	7. fecskefű	7. barackfa	7. gyalogfenyő fa (Juniperus)	
	8. bársonyvirág	8. mercuriom	8. naspolyafa és berchenye	8. bodza, földi bodza	
	9. napra forgó fű	9. parietaria v. perjefű	9. citromfa		
		10. mályva	10. narancsfa		
		11. Lathyris v. Christus pálmája	11. pomagránát		
			12. füge-fa		
			13. olaj-fa		

nairól így ír „A' levendulában sok fű szerszámos gyönyörűség vagyon... levele igen dicsértetik; virágából csepegő olaj lesz... mely oly szagos, hogy más szagos olajokat felyül haladjon. Mely okra nézve a' fű szerszámosok patikájokon kívül tarttyák. [...] A gyomrot erősíti, és a májat teli töltéséig szabadítja”. A Lavandula fajok virágai (*Lavandulae flos*) és a belőlük nyert illóolaj (*Aetheroleum Lavandulae*) szintén szerepel a ma érvényben levő ma-gyar, román és európai gyógyszerkönyvekben [17,18,19]. A linalool és a linalilacetát tartalmú illóolajat szeszes kivonatok, bedörzsölők, fürdősók összetételében, bőrgyógyászati és kozmetikai cikkekben széleskörben használják, a virágját pedig teakeverékek összetételében [13].

A IV. mező, IV. ágába tartozó árticsóka orvos hasznairól így ír: „Gyökerét, ha borban meg-főzöd, s' meg-iszod, sok s' nehéz szagu vizeletet ki-ád s test mérges szagát a' mint mondottuk el-vészen” majd tovább „Ha vízben meg-főzöd a' gyomrot erősíti”. Az árticsóka, a *Cynara scolymus L.* növény levelei a X. Román Gyógyszerkönyvben hivatalosak *Cynarae folium* néven [18]. Hatóanyagai közül főleg a kinasav, kávésav, cinarin, cinaropikrin, flavon glikozidok és polifenolok jelentősek. Leveleit tartalmazó teakeverékek és készítményei gyomor-, bélfekély, gastritis, enterocolitis és az epefunkció zavaraiiban nyernek eredményes felhasználást, kiváló choloretikus, cholekinetikus, vizelethajtó és gyulladáscsökkentő hatásuk következtében [13].

Az V. mező, IX. ágában A' napraforgó fünek, orvos hasznait említi. Ez az elnevezés tévedésre adhat alkalmat, azonban, már Nadányi is megjegyzi: „A patikában sárga virágnak s' kalendulának hívják...”. Javallatai közül kettőt emelünk ki: „...fog fájásra, ha szádat elsöben csak mi kicsin borral vagy eczettel meg-öblited, jelen való orvosság” és „...levelét, a' virágát a sziv fájdalmi, sárgaság, nehéz lehelleseknek meg-orvoslásokra.” Az általunk tanulmányozott és az előbbieknél is említett gyógyszerkönyvekben [17,18,19] a *Calendula officinalis L.* virágzata *Calendulae flos* néven szerepel. Hatóanyagokban gazdag, flavonoidokat (hiperozid 0,4%), karotint (A vitamin), szaponinokat, valamint illóolajat és nyálkaanyagokat tartalmaz. Ezeknek tulajdonítható hámosító, antibiotikus, trichomonacid hatása valamint széleskörű külsőleges és belsőleges felhasználása fekély megelőzésre, gyógyításra külsőleg és belsőleg, valamint a bőrgyógyászatban hámosító hatása miatt sebek kezelésére.

A VI. mező, IV. ágában a csollyán orvos hasznairól így ír „Olajjal és sóval egyben csinált csollyán kenőcs igen használ, hogy ha hátad girinczit, lábad talpát, s' kezed fejét meg-kened.”

Mai ismereteink szerint a jelenleg érvényben levő gyógyszerkönyvekben [17,19] szerepel vagy a földfeletti (*Urticae folium*, *Urticae folium*), vagy a földalatti része (*Urticae radix*). Hatóanyagai igen változatosak: vízben oldódó vitaminok, ásványi anyagok – nyomelemek, béta-szitoszterol, lektinek (UDA), prosztaglandinok, speciális enzimek mellett a magas klorofill tartalom jellemző. A felhasználása is sokoldalú: reumás megbetegedésekben, köszvényben, húgyúti panaszokban (BPH), a bőrgyógyászatban különböző ekcémák kezelésére, kozmetikai célokra (hajápolás, fogpaszták), vala-

mint az állatgyógyászatban [13]. Antibiotikus, hipotenzív, antidiabetikus, diuretikus hatása kísérletesen is igazolt.

A VIII. mező, VII. ágában A' Földi fenyő fa és orvos hasznait így mutatja be Nadányi: „a Deákok Juniperusnak hinak [...] az égetett fűsti ...az ő gyönyörűség szagával a' döghalál ragadó voltát ki üzi.[...] Ezen diót, ha fekete borban iszod a' hasat, s' gyomor dagadását meg-állítja..., vérhast elüzi, a vizeletet indítja”. Termése (*Juniperi Baccae*) és illóolaja (*Aetheroleum Juniperi*) több gyógyszerkönyvben egy-egy monográfia tárgyát képezi. A Nadányi könyvben említett felhasználási javallatai ma is helytállóak, mivel antibiotikus és diuretikus hatása kísérletesen igazolt.

A Nadányi-féle orvos kert gyógynövényei között még számos olyan van, melyek az utóbbi években, évtizedekben ismét bekerültek a hivatalos gyógyászat arzenáljába, így például a VIII. mezőben említett borostyánfa (*Hedera helix L.*), a IV. mezőből a tök (*Cucurbita pepo L var. styriaca*), melyek több fitoterápiás készítmény összetételében szerepelnek [13].

Nadányi a kötet zárszavában a következőket írja: „Eddég igen röviden a' mint lehetett, de nem oly helyesen a' mint akartuk a' kerti holmik orvos hasznait a' azok erejét, a' mint a' dolog kívánta világosan és rendesen elődbe adtuk, tanítani akarván inkább mint cifrázni. Erre nézve leginkább hogy a' szegény városi vagy falusi embereket, mely dologra viszen a' keresztyéni szeretet ha csak kész szerént-is e' közönséges orvoslással segítenők. Kik nem mindenki kaphatnak orvos Doctorokat vagy patikáriusoktul csináltatott drága orvosságokat. Továbbá, hogy az orvoslás tanulóknak valami utat nyitnék az ilyen segítő kertre, hogy hazájoknak szolgálhasanak véle...”

Végül megállapíthatjuk, hogy Nadányi Az Alexikepus avagy orvos kert c. kötetben 72 növényt sorol fel, melyek közül 31 élelmiszerként ma is használatos (funkcionális élelmiszerek), a 41 gyógynövény közül pedig 25 a mai fitoterápiában felhasználást nyer, több közülük a hivatalos gyógyászatban is. Úgy látjuk szükséges a régi orvosló könyvek adatainak ellenőrzése, összehasonlítása mai ismereteinkkel, a népgyógyászatban használatos növények fitokémiai és farmakológiai tanulmányozása, mivel ezáltal lehetőség nyílik mai fitoterápiás gyógyszerkincsünk állandó bővítésére.

Irodalom

1. Csapó J. - Új füves és virágos magyar kert, melyben mindenik fünek és virágnak Neve, Neme, Ábrázatja, Természete és Ezekhez képest külömbféle Hasznai értelmesen meg-jegyeztettek, Második nyomtatás, Posonban és Pesten, 1792.
2. Diószegi S., Fazakas M. - Magyar Fűvészkönyv, mely a' két Magyar Hazában található növényeknek megemesérésére vezet, Debreczen, 1807.
3. Ecsedy Judit - Könyvek és könyvnyomtatók I. Apafi Mihály korában (1991-1690), In: Bányai Réka (szerk.): Könyves műveltség Erdélyben, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2006, 9-21.
4. Győry T. - Egy régi magyar könyv, Orvosi Hetilap 1899, 43, 37:448-449; 38: 451-462.

5. Lippai J. - *Posoni Kert. I. könyv: Virágos kert, Második könyv: Veteményes kert*, Nagyszombat, 1664. Reprint kiadás, Budapest, 2002.
6. Mizaldus A. - *Alexikepus, seu Auxiliaris Hortus, Extemporanea Morborum Remedia...* Lutetiae MDLXIV.
7. Nadányi J. - *Kerti dolgoknak le-írása. Négy könyvekben...*, Veres-egyházi Szentyel Mihály, Colosvarott, 1669.
8. Péter H. Mária - *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*, EME kiadása, Kolozsvár, 2002.
9. Péter H. Maria - *A XVI–XVIII. századi, erdélyi orvosló- és fűvészkönyvek fitoterápiás vonatkozásai*, Orvostudományi Értesítő 2004, 77, 3: 327–337.
10. Péter H. Mária - *Fűveskönyvek. A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár remekei*, Gyógyszerésztörténet 2006, 4, 3-4:32-35.
11. Péter M. - *Fogorvosi vonatkozások a Kerti dolgoknak le-írása című könyvben*, Comm. de Hist. Artis Med. 2004, 186-187:155-160.
12. Péter M. - *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2006.
13. Petri Gizella - *Gyógynövények és készítményeik a terápiaiban*, Galenus Kiadó, Budapest, 2006.
14. Surányi D. - *Magyar Biokertek a XVII. században*, Natura kiadó, Budapest, 1987.
15. Szabó A. - *Melius Péter Herbárium*, Kriterion kiadó, Kolozsvár, 1978.
16. ***Pharmacopoea Austriaco – Provincialis. Ad Mandatum S.C.R- Apost. Majestatis. Ed. Secunda. Typ. Joannis Thomae Nob. de Trattnern MDCCLXXV, Viennae, 1775.
17. ***Európai Gyógyszerkönyv, IV. kiadás, 4.1.- 4.6 kiegészítő kötet, 2002.
18. ***Farmacopoea Română ed. a X-a, Editura Medicală, București, 2002.
19. ***Magyar Gyógyszerkönyv, VIII. kiadás, II. kötet, Medicina Könyvkiadó, Budapest, 2004.